

استاد ESTAD

ESKİ TÜRK EDEBİYATI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

[Journal Of Old Turkish Literature Researches]

E-ISSN: 2651-3013

DOI Number: 10.58659/estad.1573970

Cilt: 7 Sayı: 4 Aralık 2024

ss. 1362-1382

Makalenin Geliş

Tarihi

25/10/2024

Makalenin

Kabul Tarihi

11/11/2024

Yayın Tarihi

31/12/2024

MÜZİK VE EDEBİYAT ÇALIŞMALARINDA TARİHİ SÖZLÜKLERİN ÖNEMİ: *FERHENG-İ REŞİDÎ* DE MÜZİK TERİMLERİ

Milad SALMANI¹

ÖZET

Tarihî süreçte çeşitli dillerde yüzlerce sözlük kaleme alınmış ve bu sözlükler sayesinde önceki asırlarda yazılan ve günümüze ulaşan eserlerin anlaşılması kolaylaşmıştır. İnsanlar yüzyıllardır farklı dillerde yazılan eserleri okumak ve anlamak amacıyla diğer dillerin gramerini ve kelimelerini öğrenmeye ihtiyaç duymuşlardır. Bu bağlamda, edebiyat ve filoloji sahasının ürünleri olan sözlükler, müzik metinlerini doğru anlamak ve yorumlamakta çok kritik bir rol oynar. Türk edebiyatı ve Türk müziğinin İran edebiyatıyla sıkı etkileşimi sonucu, Türkçe ve Farsça arasında kelime ve terminoloji alışverişleri olmuştur. Türk müziğindeki terminolojinin azımsanmayacak bir kısmı Farsçadır.

Bu çalışmada müzik ve edebiyat alanlarında tarihî sözlüklerin önemi üzerinde durulmuştur. Bu doğrultuda Türkçe literatürde daha önce üzerine kapsamlı hiçbir çalışma yapılmadığı tespit edilen Abdürreşid Tetevi'nin *Ferheng-i Reşidî* adlı sözlüğü örneklem olarak seçilmiştir. XVII. asırda Hindistan sahasında yazılmış olan bu Farsça-Farsça sözlük, tarihî süreçte Farsça sözlükler arasında önemli bir konuma sahiptir. Çalışmada öncelikle sözlüğün yazarı ve yaşadığı dönem hakkında bilgi verilmiş, ardından müellifin eserleri tanıtılmıştır. Çalışmanın devamında *Ferheng-i Reşidî*'nin içeriği incelenmiş ve daha sonra bu sözlükte bulunan müzik literatürüyle

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Müzik ve Güzel Sanatlar Üniversitesi, Müzik Bilimleri ve Teknolojileri Fakültesi/Müzikoloji Bölümü, milad.salmani@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4261-8760

İlgili kelimeler ve terimler seçilip Türkçeye tercüme edilmiştir. Nitel araştırma yöntemi, tarihî belge ve kitapların analizine dayanan bu araştırmanın amacı *Ferheng-i Reşîdî* örneğinde tarihî sözlüklerin müzik ve edebiyat çalışmalarındaki önemini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Müzik ve Edebiyat, Müzik Terimleri, Abdürreşîd Tetevî, *Ferheng-i Reşîdî*

THE IMPORTANCE OF HISTORICAL DICTIONARIES IN MUSIC AND LITERATURE STUDIES: MUSIC TERMS IN *FARHANG-E RASHIDI*

ABSTRACT

Hundreds of dictionaries have been written in various languages in the historical process and thanks to these dictionaries, it has become easier to understand the works written in previous centuries and those that have survived to the present day. For centuries, people have needed to learn the grammar and vocabulary of other languages in order to read and understand works written in different languages. In this context, dictionaries, which are products of literature and philology, play a critical role in understanding and interpreting music texts correctly. As a result of the close interaction of Turkish literature and Turkish music with Persian literature and music, words and terminology have been exchanged between Turkish and Persian. A considerable share of the terminology used in Turkish music consists of Persian words.

In this study, the importance of historical dictionaries in music and literature studies is emphasized. In this direction, Abdorrashid Tatavî's *Farhang-e Rashidi*, which has not been extensively studied in Turkish literature, was chosen as a sample. This Persian-Persian dictionary, written in India in the XVIIth century, has an important position among Persian dictionaries in the historical process. In the study, firstly, information about the author of the dictionary and the period in which he lived is given, and then his works are introduced. In the rest of the study, the content of *Farhang-e Rashidi* is analyzed and then the words and terms related to music literature in this dictionary are selected and translated into Turkish. The aim of this study, which is based on qualitative research method and the analysis of historical documents and books, is to reveal the importance of historical dictionaries in music and literature studies with the example of *Ferheng-i Reşîdî*.

Keywords: Music and Literature, Music Terms, Abdorrashid Tatavî, *Farhang-e Rashidi*

GİRİŞ

Sözlük yazımı, dillerin tarihi seyri ve gelişiminde atılan en önemli bilimsel çalışmalardan biridir. İnsanlar çeşitli maksatlarla sözlük yazmıştır. Kimileri yabancı dilde yazılan metinleri anlamak ve o yabancı dili öğretmeyi

amaçlarken kimileri de kendi ana dilini yabancılara öğretmek amacıyla sözlük yazma girişiminde bulunmuştur. İslam bağıyla birbirine bağlanan Arapça, Farsça ve Türkçe konuşan ve yazan âlimler zaman içinde gerek iki dilli (örneğin sadece Arapça-Türkçe) gerekse üç dilli (Arapça-Farsça-Türkçe) sözlükler yazmışlardır. Kaşgarlı Mahmud, XI. asırda *Dîvânü Lügâti't-Türk* adlı Araplar'a Türkçe öğretmek amacıyla ilk Türkçe sözlüğü kaleme almıştır. Araplar'da sözlükçülük çok daha önce ve Halil b. Ahmed'e (ö. 175/791) atfedilen *Kitâbü'l-ayn* adlı çalışmayla başlamıştır.² İranlılar'da ise ilk sözlükle ilgili netlik yoktur. Bazı araştırmacılara göre ilk Farsça sözlük IV. hicrî (X. milâdî) asırda Arap vezinleriyle ilk Farsça şiirleri söyleyen şâir olarak tanınan Ebû Hafs Sugdî tarafından kaleme alınmıştır. Sugdî aynı zamanda iyi bir musiki âlimi olmakla beraber, "şâhrûd" isimli sazın mucidi olarak da tanınır (Khaleghi-Motlagh, 1983). Sonraki asırlarda Farsça sözlük yazarlarının bazıları kendi eserlerini yazarken *Ferheng-i / Risâle-i Ebû Hafs* diye bir esere atıf yapmışlardır. Ne var ki muhtemelen sözlük yazarlarının atıf yaptığı Ebû Hafs başka bir Ebû Hafs'tır (Mir Ansari, 1399). İlk dönemdeki sözlük yazarlığı faaliyeti zamanla hız kazanmıştır ve sonraki asırlarda farklı kültürlerde çeşitli sözlükler ortaya konmuştur. Farsça sözlükçülük faaliyetleri açısından özellikle XVII. asır ve Hindistan coğrafyası bir dönüm noktası sayılır. Zira XVI. asrın başında Hindistan'da yönetimi ele geçiren Babürlü Türkler'in (1526-1858) hükümdarları, sanatçıları ve âlimleri himâye ederek çeşitli bilimsel ve sanatsal çalışmaların artmasını desteklemişlerdir. Tarih boyunca yazılmış Farsça-Farsça sözlükler arasında müstesna bir yere sahip olan *Burhân-ı Kâtı ve Ferheng-i Reşidî*, iki sene arayla Hindistan coğrafyasında kaleme alınmıştır.³

Farsça-Farsça bir sözlükte yer alan müzik terimlerinin Türkiye'de yapılan müzik ve edebiyat çalışmalarına katkısı son derece önemlidir. Zira Anadolu'da teşekkül eden edebiyat ve müzik alanlarındaki bilimsel faaliyetlerde kullanılan kelimeler ve terimlerin büyük bir kısmı Arapça, Farsça ve Türkçenin oluşturduğu müşterek dil havuzundan beslenerek ortaya çıkmıştır. Bu minvalde, Türk müziği ve İran müziğinde kullanılan çalgı adları, makamlar ve diğer müzik terimleri incelendiğinde bu durum net bir şekilde anlaşılır. Kâzım Uz (2023) tarafından kaleme alınan *Müzik Terimleri Sözlüğü* veya Melih Duygulu'nun (2014) neşrettiği *Türk Halk Müziği Sözlüğü* incelendiğinde birçok müzik teriminin bahsi geçen müşterek mirasın ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte kelimelerin müzik kültüründeki karşılığını bilmek, tarihî süreçte yazılmış ve çoğu Farsça terkipler şeklinde Türkçeye geçen kelime ve

² Detaylı bilgi için bk. (T. Editors of Encyclopaedia, 2024; Topuzoğlu, 1997).

³ Tarihi süreçte Farsça-Farsça sözlüklerle ilgili kapsamlı bilgi için bk. (Debirsiyaki, 1375). Ayrıca bk. (Kâsımnejad, 1381).

kelime gruplarının da doğru anlaşılıp yorumlanması açısından önem arz etmektedir. Bu durum da Türkiye’de yapılan müzikoloji, edebiyat ve Türk müziği araştırmaları açısından ehemmiyetlidir. Bütün bunlar göz önünde bulundurularak bu çalışmada “*Ferheng-i Reşîdî*”de müzik terimleri de yer almış mıdır?” sorusundan hareketle adı geçen eserdeki müzikle ilgili kelimeler ve terimler, iki ciltlik eser taranarak istihraç edilmiştir. Çalışmada öncelikle Abdürreşîd Tetevî’nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiş, akabinde *Ferheng-i Reşîdî*’de bulunan müzik terimleri Türkçeye aktarılmıştır.

1. Tetevî ve Eserleri

Çalışmanın bu bölümünde, var olan kaynaklar ve özellikle de kendi eserlerinden hareketle Abdürreşîd Tetevî’nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir.

1.1. Hayatı

Hindistanlı filolog Abdürreşîd Tetevî, telif ettiği Farsça sözlüğünde kendi adını ve künyesini Abdürreşîd b. Abdülgafûr el-Hüseynî el-Medenî e’t-Tetevî olarak kaydetmiştir. Tetevî’nin hayatı hakkında bilgiler oldukça kısıtlıdır. Soyadındaki Tetevî kelimesi, bugün Pakistan İslam Cumhuriyeti’nin coğrafi sınırlarında yer alan Tet(t)e şehrine mensup olduğunu ve muhtemelen bu şehirde doğduğunu göstermektedir. Bununla birlikte babasının Medine seyyidlerinden olması hasebiyle adını yazarken Medenî kelimesini de kullanmıştır. Tetevî’nin eğitim hayatı hakkında net bilgiler olmasa da onun Arapça ve Farsça yazdığı sözlükler dikkate alındığında sıkı bir dil ve edebiyat eğitimi gördüğü anlaşılmaktadır. Onun hayatı Hindistan’da üç asırdan fazla hüküm süren Babürlü Türkler Dönemi’ne denk gelir. Eserlerinden anlaşıldığı üzere Tetevî Babürlülerin iki büyük hükümdarı Şah Cihan (1628-1658) ve Evrengzîb’in (1658-1707) himâyelerini görmüştür. Tetevî, Şah Cihan’ın tahta geçtiği yıl için tarih düşürmüştür:

[müfte’ilün müfte’ilün fâ’ilün]
Âmede târîh-i cülûseş zi-gayb
Şâh-1 cihân bâşed Şâh-1 Cihân⁴

Muhammed Muhammedlû-yı Abbâsî’nin aktardığı bilgilere göre Abdürreşîd Tetevî, Şah Cihan’dan sonra hükümdar olan Evrengzîb’in tahta geçişi için ise

⁴ Tercümesi: Onun cülus (tahta oturma) tarihi gaipen şöyle bildirildi: Cihanın şahı Şah Cihan’dır. Ebced hesabına göre ikinci mısra yani (شاه جهان باشد شاه جهان) ibaresi 1037/1628 yılına tekabül eder.

Nisa Suresi'nin 59. ayetinin bir kısmını⁵ tarih olarak göstermiştir (Medenî-i Tetevî, 1337: XIV).

Tetevî'den günümüze ulaşan şiirler onun başarılı bir şâir olduğu kanaatini uyandırmaktadır (Kazeroni ve Radmanesh, 2016: 270). Tetevî 1077/1666-67 yılında vefat etmiştir. *Hazâne-i Âmire* adlı tezkireye göre Mâhir Ekberâbâdî (ö. 1089/1678) isimli bir şâir Tetevî'nin vefatı için yedi tarih düşürmüştür. Tezkireye alınan madde (Âzâd-ı Belgerâmî, 1390: 631) şu şekildedir:

[müfte'ilün fâ'ilün müfte'ilün fâ'ilün]
Seyyid-i Abdürreşîd bâd be firdevs pâk⁶

1.2. Eserleri

1.2.1. Müntehabü'l-lügât-ı Şah Cihânî

Tetevî'nin ilk eseri, *Reşîd-i Arabî* veyâ *Müntehabü'l-lügât-ı Şah Cihânî* adıyla bilinen Arapça-Arapça sözlüğüdür. Şah Cihan adına yazdığı bu eseri, önemli Arapça sözlüklerden sayılır. Yazar, eserini 1046/1636-37 yılında telif etmiş ve eserinin sonuna düşürdüğü tarihte hem başvurduğu kaynakları hem de eserin tamamlanma tarihini yazmıştır. Tetevî bu sözlüğü yazarken Arapça-Arapça sözlüklerden yola çıkarak sadece yaygın olan kelimeleri kendi eserine almış ve açıklamıştır. Dönemin literatüründe yaygın olmayan ve az kullanılan kelimeleri sözlüğüne almamıştır. Tetevî, kendi sözlüğünü hazırlarken *Kamûsü'l-muhît*⁷ dokuz yönden eleştirir ve kendi çalışmasında eleştirdiği yönleri düzeltmeye çalışır. Birçok yazma nüshası bulunan bu sözlük şimdiye kadar bir defa neşredilmiştir (Safa, 1369: 410-411).

1.2.2. Ferheng-i Reşîdî

Tetevî, *Ferheng-i Reşîdî* olarak adlandırdığı Farsça-Farsça sözlüğünü hicrî 1064 (milâdî 1653-54) yılında telif etmiştir. Bu eser Farsça-Farsça sözlükler arasında kaleme alınan ilk eleştirel sözlük olarak nitelenir (Kazeroni ve Radmanesh, 2016: 267). Tetevî, eserini “ferheng” olarak adlandırmasının sebebini kısaca şöyle açıklar:

⁵ (اطيعوا الله و اطيعوا الرسول و اولى الامر منكم) ayetinin ebced hesabı karşılığı 1068/1658 yılına tekabül eder.
⁶ Ebced hesabına göre (سيد عبدالرشيد باد به فردوس پاک) mısramın karşılığı 1077'dir. Mısram anlamı “Seyyid Abdürreşîd temizce cennete/ temiz cennete gitsin!” şeklindedir.
⁷ Şirazlı âlim ve müfessir Mevdüddin Firûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) en çok tanınmış eserlerinden biri olan *Kamûsü'l-muhît*, tarihi süreçte yazılmış en mühim Arapça-Arapça sözlüklerden biri sayılır. Bu sözlük Türkçeye tercüme edilmiştir. Detaylı bilgi için bk. (Kılıç, 2001).

Farsça *ferheng* kelimesi Arapça *edep* kelimesi ile eş anlamlıdır. *Edep* ise her şeyin hududunu bilmektir. *Sarf*, *nahiv*, *iştikak* ve *metnü'l-lügat* gibi Arapça ilimlere “*ulûm-ı edebiyye*” denmesinin sebebi *i'râb*, *hareke*, *iştikâk* ve *lafızların* şeklinin kayıt altına alınması ve korunmasındandır. Ayrıca Farsça kitaplarda da Farsça kelimelerin hareketleri (*telaffuzu*), *müfret* veya *mürekkep* olup olmadıkları kayıt altına alınır. (Medenî-i Tetevî, 1337: 45).

Tetevî, her ne kadar ilk eserini bir hâmiye sunmuş olsa da bu eserini hiçbir yöneticiye sunmamıştır.⁸ Eser geleneğe uygun olarak tevhit ve naat ile başlar ve devamında Farsça dilbilgisi konuları tartışılır.⁹ Abdürreşid Tetevî'nin bu eserini hiçbir hükümdara sunmamasına gerekçe olarak eserin tamamlanma tarihinde Şah Cihan'ın çocukları arasında taht kavgası ve yönetimdeki çekişmeler gösterilmiştir (Kazeroni ve Radmanesh, 2016: 272).

Abdürreşid Tetevî'nin sözlüğü, yazarın kendi ifadesiyle “bir mukaddime”, “birkaç bâb”¹⁰ ve “hâtime”den oluşmaktadır (Medenî-i Tetevî, 1337: 13). Ne var ki eserin yayınlarında veya tespit edilen nüshalarında hâtime bölümü bulunmamaktadır. Ayrıca, müellif “Erganûn” maddesinde bu enstrümanın şeklini eserin hâtime bölümünde çizeceğini belirterek (Medenî-i Tetevî, 1337: 96) normalde sözlüğünde bazı resimlerin de bulunacağını belirtmesine rağmen söz konusu bölüm ve resimler hiçbir nüshada bulunmamaktadır. Kanaatimizce diğer araştırmacıların da belirttiği üzere, o dönemki siyasi çekişmeler, eserini hiçbir devlet görevlisine ithaf etmemesine sebep olmakla birlikte muhtemelen hızlı bir şekilde tamamlanmasına yol açmış olabilir. Tetevî, sözlüğünde “bâb” olarak belirttiği bölümlerden maksat kelimelerin ilk harfi; “fasıl”dan ise kelimelerin ikinci harfi olduğunu iki beyitlik bir şiir ile belirtmiştir (Medenî-i Tetevî, 1337: 47). Üçüncü ve dördüncü harflerde ise genellikle özensiz bir şekilde davranmış ve alfabetik sırayı dikkate almamıştır. Tetevî, mukaddimesinin son bölümünde Farsçanın toplam yedi çeşit olduğunu belirtir. Bunların dördünün “metrûk” yani terk edilmiş veya ölü dil olduğunu

⁸ Nimet Yıldırım *Fars Edebiyatında Kökenbilim* adlı kitabında (2012: 387) Tetevî'nin sözlüğü hakkında şöyle der: “... daha önceleri Şahcihân adına *Muntahabu'l-luğa-yi Şahcihânî*'yi 1046/1636 yılında kaleme alan yazar, on sekiz yıl sonra bu eserini de yine aynı sultan adına hazırlamıştır.” Ne var ki incelediğimiz neşirde eserin Şah Cihan adına hazırlandığına dair bir ifade tespit edemedik.

⁹ Batı'daki ilk Farsça gramer kitabı Splieth tarafından *Kavâid ve Zavâbit-i Zebân-i Pârsî* adıyla yayımlanmıştır. Splieth, tamamı Farsça olan bu eserini Tetevî'nin sözlüğünde mukaddimedeki kaydettiği Farsça gramer bilgilerinden hareketle hazırlanmıştır (Medenî-i Tetevî, 1337: XII). Bununla birlikte Splieth eserini yazarken *Burhân-ı Kâti* ve *Hetf Kulzum* adlı eserlerden de faydalandığını (Medenî-i Tetevî, 1337: XII; Splieth, 1846) belirtmiştir.

¹⁰ Tetevî “birkaç” ifadesini kullansa da Nimet Yıldırım (2012: 387) “birkaç” ifadesi yerine “24 bab” demiştir.

kaydeder ve sırasıyla Hirevî, Segezî (Secezi), Zâvilî ve Sogdî olduklarını aktarır. Diğer üç Farsçayı ise Pârsî, Pehlevî ve Derî olarak niteler. Bunlardan ilki yani Pârsî, Pars beldelerinde konuşulandır. Pehlevî, şehirlilerin Rey, Isfahan, Hemedan ve Nihavend gibi bölgelerde konuştuğu Farsçadır ve Derî ise köylerde konuşulan, diğer dillerle çok alışverişte bulunmayan katıksız Farsçadır (Medenî-i Tetevî, 1337: 45-47).

Tetevî'nin sözlüğünde birçok Türkçe kelime de bulunmaktadır. Bununla birlikte eserinin mukaddimesinde Farsça ve Türkçeyi imla açısından karşılaştırır: “Farsçada dammeden sonra vav ve kesreden sonra ya harfini yazmak yaygın değildir ancak Türkçede yaygın olarak dammeden sonra vav, kesreden sonra ya ve fethadan sonra elif yazılır.” (Medenî-i Tetevî, 1337: 34) diyerek Türkçeye de aşina olduğunu belirtir.

Sözlüğün müellifi eserini özellikle Sürûrî'nin¹¹ (ö. 1036/1627) *Mecma'u'l-Fürs* ve Cihângîrî'nin¹² (ö. 1035/1624-25) *Ferheng-i Cihângîrî* olarak tanınan sözlüklerinden yola çıkarak telif etmiştir. Nitekim Tetevî kendi sözlüğünün sebab-i telif kısmında bu konuyu açıkça dile getirmiştir: “... Cihângîrî ve Sürûrî'nin sözlüklerini mütâlaa ettiğimde onları en kapsamlı sözlükler olarak gördüm ancak eserlerin içinde uzak durulması gereken bazı hususlar vardı.” (Medenî-i Tetevî, 1337: 11). Devamında, onlara dört eleştirisini şöyle sıralamıştır:

1. Kelimeleri açıklarken sözü uzatmak, tekrara düşmek ve çok fazla âtil şiir örneği göstermek.
2. Bazı kelimelerde “gerektiği kadar” “i'râb”, “tenkîh” ve “tashîh” yapmamış olmak.
3. Farsça olmayan bazı Arapça ve Türkçe kelimeleri sözlüğe alıp Farsça olmadıklarını vurgulamamak.
4. “Tashif” hatalarından dolayı bazı kelimeleri farklı kelimeler olarak algılayıp tekrar etmek. (Medenî-i Tetevî, 1337: 11).

Bu dört gerekçeyi sıraladıktan sonra Sürûrî ve Cihângîrî sözlüklerinde bulunan bazı kelimeler üzerinden eleştirilerini örneklendirmiştir.¹³ Akabinde sözlük içinde “Ferheng” kelimesinden kastının “Ferheng-i Cihângîrî” olduğunu

¹¹ Asıl adı Muhammed Kâsım b. Hâcî Muhammed Kâşânî'dir ve Sürûrî mahlasıyla şiirler yazmıştır. Hayatı ve eseriyle ilgili bk. (Dilek, 2010; Sürûrî-i Kâşânî, 1338).

¹² Şiraz'daki İncü hanedanından olan Mîr Cemâleddîn Hüseyin b. Fahreddin Hüseyin İncü Şirazî, genç yaşında Hindistan'a göçen İranlılardanır. Ekber Şah'ın çevresinde bulunarak yönetime girmiş ve yükselmeyi başarmıştır. Eseri *Ferheng-i Cihângîrî*'yi de Ekber Şah adına yazmıştır. Bk. (İncü, 1351).

¹³ Tetevî'nin bazı eleştirileri ve tespit ettiği hatalar doğru değildir. Bk. (Medenî-i Tetevî, 1337: 12 (dipnot)).

belirtmiştir. Müellif, kendi sözlüğünü “*Ferheng-i Reşîdî*” olarak adlandırdığını ve telif tarihinin 1064/1653-54 olduğunu bir beyit ile belirtmiştir:

[fe’îlâtün fe’îlâtün fe’îlün]
Geşt târîh-i vey ez-rûy-i kabûl
Bâd Ferheng-i Reşîdî makbûl¹⁴

Gerçekten de sözlüğünü oluştururken sıklıkla bu iki kaynaktan bahsetmiş ve yer yer onları eleştirmiştir. Ne var ki müellif sadece bu iki eseri incelemekle yetinmemiş, yüzlerce başka kaynağı da incelemiştir. Tetevî, eserini yazarken sadece kendisinden önce telif edilen sözlüklere değil; divanlar, tefsirler, tarih kitapları, şerhler başta olmak üzere birçok kaynağa ulaşmıştır.¹⁵ Bu kaynaklar arasında müzik çalışmalarının da önemli bir kaynağı olan Kutbuddîn Şirazi’nin (ö. 710/1311) *Dürretü’t-tâc* adlı ansiklopedik çalışması da yer almaktadır. Birçok tarihi kaynağa kolaylıkla ulaşması, Tetevî’nin iyi bir kütüphaneden faydalanma şansı olduğunu gösterir.

Tetevî’nin sözlüğünde 9,100’den fazla kelime ve istiare açıklanmıştır (Kazeroni ve Radmanesh, 2016: 270).¹⁶ Bununla birlikte Tetevî bazı kelimeleri açıklarken o kelimenin Farsçanın çeşitli lehçelerinde karşılığı varsa belirtmiştir ki bu durum onun İran’daki lehçelere de aşina olduğunu gösterir. Ayrıca, Tetevî bazen kelimelerin Türkçe, Arapça ve Yunanca başta olmak üzere başka dillerdeki karşılığını da verir (Kazeroni ve Radmanesh, 2016). Bu yönüyle ve özellikle de Türkçe kelimeler içermesi hasebiyle *Ferheng-i Reşîdî* dikkate alınması gereken çalışmalardan biridir. Bu sözlüğün diğer önemli hususiyetlerinden biri çok sayıda şahit beyit ihtiva etmesidir. Tetevî, sözlüğünü hazırlarken birçok divan ve mesneviye bakmış ve onlardan seçtiği bazı beyit veya mısraları eserine almıştır. Eserde dikkat çeken yönlerden biri özellikle Mevlânâ’nın (ö. 672/1273) *Mesnevî-i Ma’nevî* ve *Divan-ı Kebîr*’inden çokça alıntı yapmasıdır. Tetevî, şâhid gösterdiği şiirleri bazen tek mısra, bazen tek beyit ve nadiren iki veya üç beyit olarak eserine almış ve çoğunlukla şiirin şâirini belirtmiştir. Bu minvalde sözlükte toplamda 5371 şiirin aktarıldığı ileri sürülmüştür (Kazeroni ve Radmanesh, 2016, 273). Tetevî’nin sözlüğünün o döneme kadar yazılan diğer sözlüklerden en önemli farkı, sözlüğün oldukça az

¹⁴ Kabul gördüğü için onun (sözlüğün) tarihi şöyle oldu: Ferheng-i Reşîdî (Reşîdî’nin Sözlüğü) makbul olsun! Beytin ikinci mısraı (باد فرهنگ رشیدی مقبول) Ebced hesabına göre 1064 yılına denk gelir.

¹⁵ Tetevî’nin bu sözlüğü hazırlarken başvurduğu kaynaklarla ilgili detaylı bilgi için bk. (Kazeroni, 1394; Sadeghi, 1393).

¹⁶ Yıldırım’a (2012:421) göre eserdeki kelime sayısı 8500’dür. Bu fark muhtemelen istiarelerin sözlük maddesi olarak sayılıp sayılmamasından kaynaklanmıştır.

ve öz bir şekilde tasarlanmış olmasıdır. Tetevî, şâhid gösterdiği şiirleri bile tekrar etmekten çekinmiş ve aynı şiiri tekrar etmek yerine “falanca maddede örneği verilmiştir” şeklinde metin içinde atıflar yapmıştır. Bir maddeye şâhid şiir bulamayınca da “Bu kelimeye şâhid bulamadım.” şeklinde açıklama yapmıştır. Örneğin “hıfenc (خفنج)” kelimesini açıklarken bu kelimeye eski kaynaklarda şâhid gösterilecek şiir bulamadığını açıklamıştır (Medenî-i Tetevî, 1337: 600). Tetevî, anlamı herkesçe bilinen kelimelerde “marûf” kelimesini yazarak o kelimenin yaygın bir şekilde anlamının bilindiğini açıklar ve devamında aynı kelimenin yaygın olmayan anlamlarını aktarır. Bu duruma örnek olarak yaygın anlamıyla toprak olarak bilinen hâk (خاک) kelimesi gösterilebilir (Medenî-i Tetevî, 1337: 562). Bütün bunlar, Tetevî'nin asla tekrara düşmediği anlamına gelmez. Mesela müzik terimleri olarak çalışmamızın devamında da yer alan “Râh”¹⁷ (Medenî-i Tetevî, 1337: 726) ve “Hüsrevânî” (Medenî-i Tetevî, 1337: 592) maddelerindeki bilgiler neredeyse aynı şekilde tekrar edilmiştir.

Ferheng-i Reşîdî şimdiye kadar İran ve Hindistan'da üç defa (Kazeroni ve Radmanesh, 2016: 284) neşredilmiştir. Bunlardan ilki Hindistan'ın Kalküta şehrinde ve 1873 yılında yayınlanan versiyondur. Eserin künyesindeki bilgilere göre bu yayını Farsça hocası olan Mevlevî Ebû Tâhir Zülfikâr Âli Mürşîdâbâdî ile Arapça ve Farsça hocalığı yapan Mevlevî Azîzü'r-Rahmân hazırlamışlardır. Bu yayın sekiz yazma eserden hareketle hazırlanmıştır (Maulawi Zulfaqar Ali ve Maulawi Aziz Urrahman, 1873).¹⁸ Eserin ikinci neşri İran'da yapılmıştır. Muhammed Muhammedlû-yı Abbâsî'nin tahsihiyle yayımlanan bu yayında yayına hazırlayanın ifadesine göre birçok yazma nüshanın yanı sıra Kalküta neşri de dikkate alınmıştır (Medenî-i Tetevî, 1337). Eserin üçüncü ve bugüne kadar olan son neşri ise yine İran'da yayımlanmıştır (Medenî-i Tetevî, 1386). Bunların yanı sıra, bazı araştırmacılar Tetevî'nin eserinin yeni nüshalarına ulaşarak bu sözlüğün tekrardan neşredilmesi gerektiğini savunmaktadırlar (Kazeroni ve Radmanesh, 2016).

2. *Ferheng-i Reşîdî*'de Müzikle İlgili Kelimeler

Burada, Tetevî'nin sözlüğündeki müzikle ilgili kelimeler ve terimler sıralanmıştır. Çalışmamızda sadece doğrudan müzikle ilgili olan kelimeler

¹⁷ Müzik terimi olarak râh, İslâmiyet sonrası “edvâr” ve “makam” sistemlerine geçiş yapmıştır. Bk. (Hüseyni, 2023).

¹⁸ Yıldırım'ın (2012: 387) ifadesiyle “Eser, Lucknow'da 1835, 1869; Bombay'da 1862 yıllarında ve daha başka yerlerde defalarca basılmıştır.” Makaleyi hazırlarken sadece Kazeroni ve Radmanesh'in (2016: 284) bahsettiği üç neşre ulaşabildik. Dolayısıyla Yıldırım'ın söz ettiği baskıların Kalküta neşrinden farklı olup olmadığını tespit edemedik.

seçilmiş ve Tetevî'nin verdiği açıklamalar Türkçeye aktarılmıştır. Kelimenin müzik terimi dışında başka anlamı varsa çalışmamıza alınmamıştır. Bununla birlikte Türkçeye yaptığımız tercümede anlam bütünlüğünü sağlamak için tarafımızca eklenen açıklamalar [] köşeli parantez, eş anlamlı veya yakın anlamlı önerilerimiz ise () parantez ile gösterilmiştir. Tetevî'nin sözlüğü Farsçaya alfabesine göre hazırlanmıştır. Ne var ki makale kapsamında tespit edilen maddeler Türk alfabesine göre sıralanmıştır:

Âbisten-i feryâd-hân (آبستن فریادخوان): Berbat (enstrüman). [Terkibin Türkçe anlamı 'öten hamile' anlamındadır ki berbat sazının teknesinin büyüklüğünden kaynaklanır.]

Aceb-rûd (عجب رود): Bir saz adıdır. Ayrıca Zebûr surelerinin ilahi olarak okunuşuna da denir [yani Mezâmîr].

Âheng (آهنگ): Kelime anlamı maksattır. Hânende, hânendelik sırasında sesini "çeker" [ve yön verir]. Nağmelerin ne tarafa yöneleceği belli olur.

Ankâ (عنقا): Meşhur bir saz adıdır [saz, adını ankâ kuşundan almıştır].¹⁹

Arûs-ı Arganûn-zen (عروس ارغنون زن): Zühre yıldızı [gezegeni].²⁰

Âvâ/ âvâz (آواز): Herkesin duyacağı yüksek ses.

Âvâze (آوازه): İki makamdan oluşan besteye denir. Makam sayısı on iki olduğuna göre âvâze altıdır.²¹

Âzâd-vâr (آزادوار): Bir beste adı.

Bâd-âver/ bâd-âverd (بادآور، بادآورد): Hüsrev Perviz'in hazinelerinden biri ve müzikte bir beste adı.

Bâğ-ı Siyâveşân (باغ سیاوشان): Müzikte bir beste adı.

Bâğ-ı Şîrîn (باغ شیرین): Müzikte bir beste adı.

Bâhazer (باخزر): Musikideki 48 güşeden biri.

Bâng-i Ankâ (بانگ عنقا): Müzikte bir perde adı.

Bâr (بار): Müzikte perde ve mutriplerin çaldığı saz.

Bârbed (باربد): Perviz'in mutribi. Cehrümlü idi. 'Hüsrevânî' olarak bilin müsecca' (yani seci'li, kafiyeli) bir [mensur] şiiri Hüsrev'in meclisinde okudu. Ötre ile okunuşu [yani Bârbod şeklinde] hatalıdır. Zira 'izin' ve 'ruhsat' anlamına gelen 'bâr' ve 'tanrı, sahip, efendi' anlamına gelen 'bod' kelimelerinden mürekkeptir. Çünkü Perviz ona her zaman meclislere girebileceğine dair izin vermişti.

Bâtere (باتره): Def, dâire.

Behâr-i bişkene (بهار بشکنه): Müzikte bir beste adıdır.

¹⁹ Ankâ kuşu ile ilgili detaylı bilgi için bk. (Pala, 1991; Şentürk, 2016: 326-330).

²⁰ Zühre kelimesi Arapçada parlayan demektir. Bu kelime İslâm öncesi İran'da doğurganlık, aşk, müzik ve eğlence gibi birden fazla kavramın sembolü (tanrıçası) idi Anahita veya Nâhîd olarak anılırdı. Kelime, Türk edebiyatında da asırlardır kullanılmaktadır. Detaylı bilgi için bk. (Amini Lari ve Mahmoodi, 2010; Yılmaz ve Köse, 2024).

²¹ Âvâze ve benzeri gibi İran müziği terimleriyle ilgili detaylı bilgi için bk. (Lucas, 2019).

- Behmen (بهمن): Müzikte bir beste adıdır.
- Bend-i şeh-r-yâr (بند شهریار): Müzikte bir beste adıdır.
- Berbed (بربد): Bk. Bârbed.
- Bergû (برغو): İçi boş daldır ki 'nefir' gibi çalarlar.
- Beste (بسته): Müzikte beste-nigâr dedikleri bir ses var ki hisâr, hicâz ve segâhtan oluşur.
- Bezle (بذله): Şiiri âhenk (vezin) ile okumak.
- Bezm (بزم): Şarap, ziyafet ve eğlence meclisi.
- Cerres (جرس): İki şeyin çarpması sonu çıkan ses.
- Cüft-sâz (جفت ساز): Sâzendelikte bir tekniktir. Ayrıca telli sazların bir çeşididir. Diğer çeşitleri ise 'râst-sâz' ve 'yek-ü-nîm-sâz' şeklindedir.
- Cürre (جره): Şütürgü'ya²² benzeyen ama ondan daha küçük olan bir saz.
- Çalab (چلب): Pirinçten yapılan iki geniş tabak. 'Sinc' de denir.
- Çâme-gû (چامه گو): Gazel-hân, gazel okuyan.
- Çâr-tâ (چارتا): Tanbûr ve dört telli rebâb.
- Çarh (چرخ): Dervişlerin sema sırasında dönmeleri.
- Çegân/ çegâne (چغان، چغانه): Hallaçların kullandığı muştaya benzer bir ahşap çubuk ki ucunu yarararak birkaç halka takarlar ve usulleri onunla tutarlar. Çegâne ise müzikte bir perdedir.
- Çenber (چنبر): Dâire ve def.
- Çeste (چسته): Nağme
- Çevgân (چوگان): Nakkare ve küçük davul çalımında kullanılan ucu eğik çubuk.
- Çürger (چرگر): İlk anlamı 'müftü'dür. Ne var ki mugannî ve murtip anlamında da kullanılmıştır.
- Dâd-âferîd (دادآفرید): Beste adıdır.
- Dergam (درغم): Beste adıdır.
- Deskire (دستکره): İçinde içki ve gınâ (müzik) âletleri olan Acem hanları.
- Destân (دستان): Nağme. Bu yüzden bülbüle "hezâr-destân" denir. *Dürretü't-tâc*'da "Destan, telli sazların sapında bulunan ve belli bir nağmenin çıkış yerini gösteren işaret" şeklinde denmiştir.
- Destîne (دستینه): Rebâb ve ûdun sapına bağlanan ipek. [Destîne normalde bilezik demektir ve ûd gibi çalgıların sapına bağlanan ipek de bileziğe benzetilmiştir.]
- Don-büre/ don-büre (دنبوره، دنبوره): Aslında dñnb-berre yani koyun kuyruğu demektir. Koyun kuyruğuna benzeyen bir sazdır. [Dombra]

²² Şütürgü olarak bilinen saz şidîrgü şeklinde de telaffuz edilir.

Efser (افسر): Eskiden Sistan bölgesinde meşhur olan bir saz. Efser-i Segezî [Efser-i Segezî hem yaylı bir enstrüman hem de kadim bir beste adı olarak bilinir.]

Ergan/ ergûn/ erganûn (ارغن، ارغون، ارغنون): Eflâtun'un yaptığı meşhur saz.

Fergâne (فرغانه): Nihâvend'in bir şubesi [nihâvendek de denir].

Ferruh-rûz (فرخ روز): Bârbed'in otuz bestesinden biri.

Gaçek/ Gajek (غچک، غچک): Meşhur bir sazdır, kemençe de derler.

Gâv-düm (گاو دم): Nây-ı Rûmî'dir ki inek kuyruğu şeklinde yapılır ve savaş sırasında çalınır. Nefir de derler.

Genc-dâr (گنج دار): Müzikte bir beste adıdır.

Genc-i bād-âverd/ genc-i bād-âver/ genc-i bād (گنج باد آور، گنج باد آور، گنج باد): Bârbed'in bestelerinden biri.

Genc-i Feridûn (گنج فریدون): Bir beste adıdır.

Genc-i gâv/ genc-i gâvân/ genc-i gâv-mîş (گنج گاو، گنج گاوان، گنج گاو میش): Bârbed'in bestelerinden biri.

Genc-i sũhte (گنج سوخته): Bârbed'in bestelerinden biri.

Gonçe-i Kebk-i Derî (غنچه کبک دری): Bârbed'in bestelerinden biri.

Gunâve (غناوه): Bir saz adıdır.

Gûş (غوش): Rebaþ ve benzeri sazlar için mızrap yaptıkları sert bir ağaç.

Gûlzâr (گلزار): Müzikte bir beste adıdır.

Hanc (خنج): Tareb, eğlence; insanların bir araya geldiklerinde söyledikleri şarkı.

Hâr-keş/ hâr-ken (خارکش، خارکن): Bir beste adı ve aynı zamanda besteyi yapan kişinin adıdır. Ayrıca, neşe ve mutluluk veren bir beste olduğu için gönülden dikenleri çıkardığı için bu ad verilmiştir. [hâr-keş ve hâr-ken kelimelerinin anlamı diken çeken veya diken koparan şeklindedir.]

Har-nây (خرنای): Ker-nây olarak da bilinen büyük ney.

Har/ harak (خر، خرک): Tanbûr, ûd, rebâb, kemençe ve benzerinde kâseye eklenen ve telleri onun altına çektikleri ağaç parçası. [Har kelimesinin en yaygın anlamı "eşek"tir. Bu minvalde harak ise "eşekçik, küçük eşek" anlamına gelir.]

Hisâr (حصار): Şehir adı, müzikte bir şube adıdır.

Hokka-i Kâvûs (حقه کاوس): Bârbed'in bestelerinden.

Hoş-engüş (خوش انگشت): Sâzende

Hunyâ (خنیا): Şarkı.

Hunyâger (خنیاگر): Mutrib.

Hûz (هوز): Pirinç tas veya benzerinden çıkan ses.

Hüneyde (خنیده): Dağ, tâs (bakır leğen, kadeh) ve benzeri gibilerinden yükselen ses. Ayrıca, şarkı söylemekte becerikli olan.

- Hünyâger-i felek (خنیگر فلک): Zühre.
- Hüsrevânî (خسروانی): Bir çeşit müsecca' şarkıdır ki Bârbed, Hüsrev Perviz meclisinde söylerdi. Kimileri 'Hüsrevânî' Farslar'a mahsus, hüsrevlere (padişahlara) mensup bir şarkıdır. Ve 'râh-ı hüsrevânî' dedikleri özel bir nağme (beste) adıdır.
- İbrişim (ابریشم): Sazların teli.
- İşkine (اشکنه): Bir beste adı.
- Jah (ج): Çingirak ve benzeri gibi hüzünlü ses.
- Kâseger (کاسه گر): Çini kâseleri güzel çalan bir mutrip adıdır.
- Kavl-i Kâseger (قول کاسه گر): Müzikte bir kavil [şarkı] adı.
- Kebk-i derî (کبک دری): Müzikte bir beste adıdır.
- Kebkân-ı bezm (کبکان بزم): Sâkiler, şahidler ve mutripler(e verilen adı).
- Kemânçe (کمانچه): Meşhur bir saz adıdır.
- Kemîçe (کمیچه): Kemançe.
- Kîn-i İrec/ Kîne-i İrec (کین ایرج، کینه ایرج): Bârbed'in otuz bestesinden biri.
- Kîn-i Siyâveş/ Kîne-i Siyâveş (کین سیاوش، کینه سیاوش): Bârbed'in otuz bestesinden biri.
- Kingire (کنگره): Hindistan'da bir saz adıdır.
- Kufl-i Rûmî (قفل روی): Bârbed'in otuz bestesinden biri.
- Kûk/ kûkâ (کوک، کوکا): Yüksek ses (ile şarkı söylemek), sazları veya sesleri hem-âhenk yapmak [akort].
- Kûsân (کوسان): Kadim padişahlar döneminde olan bir beste adı. Aynı zamanda bir çeşit hânendelik.
- Lebînâ (لبینا): Müzikte bir beste adıdır. Muhtelemeden tam adı 'Nûş-i Lebînâ' şeklindedir.
- Mâh-ber-kûhân/ Meh-ber-kûhân (ماه برکوهان، مه برکوهان): Müzikte bir beste adıdır.
- Mâye (مایه): Müzikteki altı âvâzedden biri.
- Mergûl/ mergûle (مرغول، مرغوله): Kıvrımlı veya bükümlü kuş sesi ve mutrip nağmesi.
- Meşkûye (مشکویه): Bârbed'in otuz bestesinden biri.
- Mihri (مهری): Mutriplerin çaldığı çeng.
- Mihrigân-ı büzürg (مهرگان بزرگ): Müzikte bir makam adıdır.
- Mihrigân-ı hurd/ mihrigân-ı hurdek (مهرگان خورد، مهرگان خوردک): Müzikte bir makam adıdır.
- Murg-ı Tareb (مرغ طرب): Mecâzen muganni (mutrip) ve bülbül.
- Mûye-i zâl (مویه زال): Bir beste adıdır.
- Mürvâ-yı nîk (مروای نیک): Bârbed'in otuz bestesinden biri.
- Müşk-dâne (مشکدانه): Bârbed'in otuz bestesinden biri.

- Nâ-enbân/ Nây-enbân (نا انبان، نای انبان): Meşhur bir saz adıdır ki ney-enbân da derler.
- Nâ/ nây (نا، نای): Ney.
- Nâkûsî (ناقوسی): Bârbed'in otuz bestesinden biri.
- Nâr-1 şîrîn (نار شیرین): Müzikte bir beste adıdır.
- Nây-meşkek (نای مشکک): Nây-enbân.
- Nây-mûs (نای موس): Mûsikâr.
- Nâyec (نایچ): Mutriplerin çaldığı ney.
- Nâz u nûz (ناز و نوز): Müzikte bir beste adıdır.
- Nebvetî (نوبتی): Nakkâre çalan.
- Nehâvend (نهاوند): Müzikte bir şube.
- Nehâvendî (نهاوندی): Müzikte 'Nihâvendî' diye perde vardır ki 'Nihâvend' ile ilgisi yoktur.
- Nev-bahârî (نوبهارى): Bârbed'in bestelerinden.
- Nevâ (نوا): Nağme, âhenk. Müzikteki on iki makamdan biri.
- Nevâ-yı çekâvek (نواى چکاوک): Müzikte bir beste adı.
- Nevâ-yı hâkî (نواى خاکی): Bir beste adıdır.
- Nevâ-yı hârken (نواى خارکن): Bir beste adıdır.
- Nevâ-yı hüsrevâne/ Nevâ-yı hüsrevânî (نواى خسروانه، نواى خسروانى): Hüsrev Perviz'in meclisinde Bârbed'in okuduğu bir beste. Müsecca ve baştan sona Hüsrev'e methiye idi, içinde manzum söz hiç yoktu. Bu sebeple bu çeşit nağme ve bestelere hüsrevânî dendi.
- Nevâger (نواگر): Sâzende ve güyende.
- Nevâyiden (نواييدن): Ses ve nidâ çıkarmak.
- Nevbet (نوبت): Nakkâre
- Nevrûz-1 hârâ (نوروز خارا): Nevâ makamında bir şube.
- Nevrûz-1 Hord (نوروز خرد): Müzikte bir beste.
- Nevûz-1 Büzürg (نوروز بزرگ): Müzikte bir beste.
- Nısfî (نصفی): Bir çeşit çeng.
- Nigisâ (نگيسا): Hüsrev Perviz'in çengîsi ki Bârbed gibiydi.
- Nîm-râst (نیم راست): Müzikte bir perde.
- Nîm-rûz (نیم روز): Bârbed'in otuz bestesinden biri.
- Nûş-bâd/ nûş-bâde (نوش باد، نوش باده): Müzikte bir beste.
- Nûş-1 lebinâ (نوش لبینا): Müzikte bir beste.
- Pâ-renc (پارنج): Şâir, elçi, mutrip ve benzerine verilen altın.
- Pâlîz-bân/ Pâlîz-vân (پاليزوان، پاليزبان): Bahçıvan. Müzikte -muhtemelen bir bahçıvanın yaptığı- bir beste adıdır.

Pence/ penje (پنجه، پنجه): Bir topluluğun ele tutuşup oynadığı bir çeşit dans (raks).

Perde (برده): Makamları bellemek ve parmakları koymak için sazların sapına bağlanan ip. Ayrıca, çoğunlukla makamlara da perde denir.

Perde-i Çegâne (برده چغانه): Müzikte bir beste adı.

Perde-i dîr-sâl (برده دیرسال): Müzikte bir beste adı.

Perde-i hürrem (برده خرم): Müzikte bir beste adı.

Perde-i kumrî (برده قمری): Müzikte bir perde adı.

Perde-i yâkût (برده یاقوت): Müzikte bir perde adı.

Perde-i zenbûr (برده زنبور): Müzikte bir beste adı.

Perde-şinâs (برده شناس): Ârif, mutrip.

Perestende-i hayâl (پرستنده خیال): Şâir. [Terkibin anlamı 'hayale tapan' şeklindedir.]

Pers (پرس): Perde.

Püşgân (پوشگان): Müzikte bir beste adıdır.

Ra'nâ-yı Sâhib-berbat (رعناى صاحب بربط): Zühre.

Râh (راه): Tarîk, yol, müzikte makam ve perde. Râh müzikte bir terim olduğu için 'râh-ı hüsrevânî' özel bir ad olmayıp 'hüsrevânî şarkı' demektir.

Râh-ı bekâ (راه بقا): Müzikte bir beste adıdır.

Râh-ı gül (راه گل): Müzikte bir şarkı adıdır. 'râh-ı hüsrevânî'de olduğu gibi 'râh' kelimesi şarkı anlamında olup terkiye dahil edilmeyebilir. [Bu durumda 'gül' kelimesinin şarkı anlamı taşıdığı anlaşılmaktadır.]

Râh-ı Kalender (راه قلندر): Müzikte bir beste adıdır.

Râh-ı Şebdîz (راه شبدين): Bârbed'in bestelerinden biridir.

Râh-zen (راهزن): Şarkı söyleyen, şâir. [Yaygın anlamıyla râh-zen hırsız demektir.]

Râhevî (راهوی): Müzikte bir makam adıdır ki rûhâvî olarak da bilinir. Rûhâvî, avamın telaffuzudur.

Râm (رام): Veys u Râmîn hikayesindeki Râmîn karakterinin adıdır ki "çeng" sazının mucidi olarak anılır. [Râm adı Râmîn, Râmîne, Râmî ve Râmtîn olarak da bilinir. Râm, mutluluk, eğlence ve tereb anlamındadır.]

Râmiş (رامش): Eğlence ve tereb anlamındadır. [Râmeşt ve râmeşg de aynı anlamdadır.]

Râmiş-hâr (رامش خوار): Başka bir beste adıdır.

Râmiş-i cân (رامش جان): Bârbed'in bestelerinden biridir.

Râmişger (رامشگر): Mutrib anlamındadır. [Râmişîn ve râmişî de aynı anlamdadır.]

Rehâvî (رهایی): Müzikte makam adı. [Bk. Râhevî].

Revâve (رواه): Rebâb; hüzünlü bir sesle inleyen. ‘Rev’ hüzünlü ses ve ‘âve’ çıkararak, getiren anlamındadır. Dolayısıyla ‘rebâb’ kelimesi ‘revâve’nin Arapçası olabilir.

Rûd (رود): Sazın teli.

Rûd-sâz (رودساز): Sâzende.

Sadâ (صدا): Kubbe ve dağda dalgalanan ses.

Sâz (ساز): Ney ve çeng gibi [müzikte] çalınan her şey.

Sâz-ı Nevruz (ساز نوروز): Bârbed’in bestelerinden biri.

Se-târe (ستاره): Tanbûre sazı. [kelime anlamı üç telli demektir.]

Sebz-der-sebz/ sebz-ender-sebz/ sebze-ender sebze (سبز در سبز، سبز اندر سبز، سبزه اندر سبزه): Bârbed’in bestelerinden biri.

Sebze-behâr/ sebz-behâr (سبزه بهار، سبز بهار): Müzikte bir beste adı.

Selâ (سلا): Bir müzisyen adı.

Selmek (سلمك): Müzikteki altı âvâzeden biri.

Ser (سر): Bir çeşit dans/raks.

Ser-endâz (سرانداز): Müzikteki usûllerden birinin adı.

Ser-hân (سرخوان): Okumayı başlatan hânende.

Serâyiden (سراییدن): Şarkı/şiir söylemek.

Serkeb/ serkeş (سرکب، سرکش): İki meşhur mutribin adı.

Serv-i sehî (سرو سهی): Bârbed’in bestelerinden biri.

Servistân (سروستان): Bârbed’in bestelerinden biri. [Bu terkip Tetevî’nin sözlüğünde ‘Serv-i Sitâh’ (سرو ستاه) şeklinde de kayıtlıdır.]

Si-lahn (سی لحن): Bârbed’in Hüsrev Perviz’e çaldığı otuz bestesi. Her birinin adı vardır: 1. Ârâyis-i Hurşîd, 2. Âyîn-i Cemşîd, 3. Evrengî, 4. Bâğ-ı Şîrîn, 5. Taht-ı Tâkdîsî, 6. Hokka-i Kâvûs, 7. Râh-ı rûh, 8. Râmiş-i Cân, 9. Sebz-der-sebz, 10. Servistân, 11. Serv-i Sehî, 12. Şâdürvân-ı Mürvârîd, 13. Şebdîz, 14. Şeb-i Ferruh, 15. Kufî-i Rûmî, 16. Genc-i Bâd-âverd, 17. Genc-i Gâv, 18. Genc-i Sûhte, 19. Kîn-i İrec, 20. Kîn-i Siyâveş, 21. Mâh-ber-kûhân, 22. Müşk-dâne, 23. Mürvâ-yı Nîk, 24. Müşk-mâlî, 25. Mihr-i Mânî, 26. Nâkûsî, 27. Nev-behârî, 28. Nûşîn-bâde, 29. Nîm-rûz, 30. Nahçîr-gân. Lakin Şeyh Nizâmî üç besteyi (yani Âyîn-i Cemşîd, Râh-ı rûh, Nev-behârî) zikretmemiş ve bunların yerine dört beste adı (Sâz-ı Nevruz, Gonca-i Kebk-i derî, Ferruh-rûz, Keyhüsrevî) saymış ve her biri için bir beyit saymıştır. Bu durumda toplam otuz bir beste adı anmıştır oysa ki otuz beste olarak meşhurdur. Belki de bir beyit daha sonra eklenmiştir.²³

²³ “Bârbed ve otuz bestesi” ile ilgili bu makalenin yazarı müstakil bir akademik yazı kaleme almıştır. Bahsi geçen çalışma yayın sürecinde olup yakın zamanda yayımlanacaktır.

Sipehbüdân (سپهبدان): Taberistan hükümdarlarından birine atfedilen bir beste adı.

Sivâr-ı tîr (سیوار تیر): Bir beste adıdır.

Sür-nây (سرنای): Tören ve ziyafetlerde çalınan ney. [Sür, tören ve düğün anlamındadır ki imla olarak sür şeklinde yazılmıştır.]

Sürûd (سرود): Güyendelik ve hânendelik.

Şâdgûne (شادگونه): Mutribe (kadın mutrip).

Şâdürvân-ı mürvârîd (شادروان مروارید): Bârbed'in otuz bestesinden biri. Zira Bârbed bu besteyi yaparken Hüsrev'in gölgeğinde oturmuştu ve Hüsrev ödül olarak ona inci saçtı [Şâdürvân gölgelik, mürvârîd ise inci anlamındadır].

Şâh-ı güyendegân (شاه گویندگان): Hz. Peygamber.

Şâh-rûd/ Şeh-rûd (شاهرود، شهرود): Bir çeşit saz. Sazlara bağlanan bam teli.

Şebdîz (شبدیز): Bârbed'in otuz bestesinden biri; Hüsrev Perviz'in atı.

Şeker-rîz (شکرریز): Güzel ses, mutriplerin güyendeliği (okuması).

Şelîh (شلیخ): Ses, sada.

Şepîl (شپیل): Safîr (ıslık).

Şerfâk (شرفاک): Ayak sesi veya her türlü yavaş ses. (Şerfek ve şerfânek telaffuzu da vardır.)

Şest (شست): Mızrap.

Şeş-tâ (ششتا): Altı telli tanbûr.

Şeypûr (شپیور): Savaş meysanında çalınan 'nây-i rûmî'; Arapçada 'şebbûr' olarak bilinir.

Şikenc (شکنج): Usûl, ses, sada.

Şiven (شیون): Nevha [Mersiye, ağıt].

Tâ (تا): Târ kelimesidir. Bazen ölçü anlamında kullanılmıştır. Bu sebeptendir ki dü-târe (iki telli) ve se-târe (üç telli) sazlara dü-tâ ve se-tâ derler. Yani iki adet veya üç adet veteri (kirişi) vardır.

Taht-ı Erdeşîr (تخت اردشیر): Müzikte bir beste adıdır.

Taht-ı Tâkdîs (تخت طاقدیس): Bârbed'in bestelerinden biridir.

Tâkdîsî (طاقدیسى): Bârbed'in otuz bestesinden biri.

Tebîr/ tebîre (تبر، تبره): Davul.

Tegâb/ tegâv (تگاب، تگاو): Müzikte bir perde.

Tereng (ترنگ): Müzik aletinin telinden çıkan ses. "Dereng" ile eş anlamlıdır.

Tîf-i genc (تيف گنج): Müzikte bir beste.

Tîzî-i bâhzer (تیزی باخزر): Müzikte bir perde

Tîzî-i râst (تیزی راست): Müzikte bir perde

Tübûrâk (تبوراک): Dervişlerin çaldığı ney. Çiftçilerin kuşları kovmak için kullandıkları küçük davul.

Tünbeg (تنبگ): Oyuncuların çaldığı (dümbek). Kilise çanı veya çingirak gibi yüksek ve tiz ses.

Tünbek/ tanbûr (طنبک، طنبور): Tâ'y-ı karaşat²⁴ ile yazılır. Daha önce açıklandılar [Yani bir sonraki maddede yazılan imla].

Tünbek/ tünbîk (تنبک، تنبیک): Oyuncuların oyun sırasında elde çaldıkları küçük davul.

Zahme (زخمه): Sazı çaldıkları küçük ağaç parçası, Arapçada mızrap dedikleri şey.

Zanbûre/ zenbûrek (زنبوره، زنبورک): Meşhur bir saz adıdır ki Hindistan'da ona 'kengerî' denir.

Zâvül/ Zâbül (زاول، زابل): Müzikteki kırk sekiz 'güşe'den biri.

Zengâne-rûd (زنگانه رود): Zengîlerin çaldığı bir saz.

Zengül/ zengüle/ zengüle (زنگوله، زنگول، زنگول): Şatırların çaldığı çingirak. Müzikteki on iki makamdan birinin adı.

Zîr-efken/ zîr-efkend (زیرافکن، زیرافکند): Müzikteki yirmi dört şubeden biri.

Zîr-i büzürgan (زیر بزرگان): Müzikte bir beste adı.

Zîr-i hord (زیر خورد): Müzikte bir beste adı.

Zühre-nevâ (زهره نوا): Sesi güzel (olan).

SONUÇ

Bu çalışmada öncelikle XVII. asırda Hindistan'da Babür Türklerinin sarayında görev yapan filolog Abdürreşîd Tetevî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Akabinde Tetevî'nin *Ferheng-i Reşîdî* olarak adlandırdığı Farsça-Farsça sözlüğü tanıtılmış ve incelenmiştir. Bununla birlikte çalışmanın hedefi olarak bahsi geçen sözlükteki müzik terimleri derlenmiştir. Bu sözlükte kayıt altına alınan kelimeler incelendiğinde aşağıdaki hususlar dikkat çekmektedir:

- Tetevî, kendi eserini çoğunlukla önceki asırlara ait yazılı kaynaklara atıf yaparak derlemiştir.
- Sözlüğün yazarı "erganun" örneğinde olduğu gibi bazı müzik enstrümanlarının resmini çizeceğini dile getirse de herhangi bir sebeple bunu yap(a)mamıştır.
- Tetevî'nin eserinde müzik terimleri az ve öz olarak açıklanmıştır.
- Sözlükte müzik terimleri ile ilgili dikkat çeken en önemli hususlardan biri, kelimelerin harekelenmesi ve birden fazla okunuşu varsa -Bârbed örneğinde olduğu gibi- doğru olanının tartışılmasıdır.

²⁴ "Karaşat" ibaresi, Arapça harfleri Ebced hesabında kullanmak üzere sıralayan hesap sistemidir. Tâ-yı karaşattan maksat te (ت) harfidir. Ebced hesabıyla ilgili kapsamlı bilgiler için bk. (Yakıt, 2022).

- Tetevî, sözlüğünü yazarken Attar ve Mevlânâ gibi tasavvuf ehli şâirlerden şâhid şiirler göstermiş olmasına rağmen “raks” ve “semâ” gibi tasavvufî müzik terimlerine eserinde yer vermemiştir.
- *Ferheng-i Reşîdî*deki müzik terimlerinin büyük bir kısmı beste adlarına tahsis edilmiştir; “râh-ı kalender, “perde-i yâkût” veya “sipehbüdân” gibi. Anlaşılan o ki eski dönemlere ait birçok meşhur beste vardı ve bu besteler eski dönemdeki metinlere yansıtılırdı. Söz konusu besteler zamanla kaybolsa da adları literatürde kalmaya devam etmiştir.
- *Ferheng-i Reşîdî*de birçok müzik âletinin adı da zikredilmiştir: Bâr, tûbûrâk, çenber ve har-nây gibi.
- Tetevî'nin eserinde bazı istiarelere de yer verilmiştir. Örneğin “Şâh-ı Hânendegân” terkininin mecâzi anlamının Hz. Peygamber, hünyâger-i felek terkininin ise mecâzi anlamının Zühre gezegeni olduğu gibi.

Bu çalışma, esasında daha kapsamlı bir çalışmanın küçük bir parçasıdır. Çalışmada “Tarihî sözlüklerde müzik terimlerinin yeri ve önemi nedir?” sorusundan hareketle *Ferheng-i Reşîdî* örneğinde birçok müzik teriminin sözlüklere yansıtıldığı ve böylelikle söz konusu terimlerin kayıt altına alındığı gösterilmiştir. İleride yapılacak araştırmalarda diğer tarihî sözlükler de mercek altına alınarak yüzyıllar bazında müzik terimleri ele alınabilir. Ayrıca Tetevî'nin sözlüğündeki terimler ve diğer sözlüklerdeki terimler arasındaki ilişki incelenebilir. Bununla birlikte söz konusu terimlerin edebiyat, tarih ve müzik metinlerinde izleri araştırılabilir. Bu öneriler doğrultusunda yapılacak olan araştırmalar, önceki asırlarda kaynaklara yansıyan müzik terimlerinin ne kadarının Anadolu'ya intikal ettiğini ve ne gibi anlam değişimlerine uğradığını tespit etmek hasebiyle edebiyat ve müzikoloji çalışmalarında önem arz edecektir.

KAYNAKÇA

AMİNİ LARİ, Leila; MAHMOODİ, Kheirolah (2010). “Nahid, Manifestation of Holiness or Fancy”, *Textual Criticism of Persian Literature* Cilt: 2, Sayı: 3, s.s. 51-64.

ÂZÂD-I BELGERÂMÎ, Gulâmali (1390). *Hazâne-i Âmire*, (Haz. Nâsır Nikubaht ve Şekil Eslembeğ). Tahran: Pejuhişgah-ı Ulum-ı İnsani ve Mutalaat-ı Ferhengi.

DEBİRSİYAKİ, Seyyid Muhammed (1375). *Ferhenghâ-yı Farsi be Farsi ve Farsi be Zebanhâ-yı Diğer ve Ferhenghâ-yı Mevzûi ve Gûyîşhâ-yı Mahallî ve Ferheng-gûnehâ*, Tahran: İntişârât-ı Ârâ, 2. Basım.

- DİLEK, Kaan (2010). “Sürûrî-i Kâşânî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 38 s.s. 173-174.
- DUYGULU, Melih (2014). *Türk Halk Müziği Sözlüğü*, İstanbul: Pan Yayıncılık.
- HÜSEYİNİ, S. M. T. (2023). “Kutb-i Nâyî Osman Dede’ye Göre İran Klasik Müziğinde Heft Destgâh”. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(3), 100-115.
- İNCU, Mir Cemaleddin Hüseyin (1351). *Ferheng-i Cihangiri*, (Haz. Muhammed Afifi), Meşhed: İntişarat-ı Danişgah-ı Meşhed, 2. Basım.
- KÂSIMNEJAD, A. (1381). Vâjenâme. (Ed. H. Enuşe), *Ferhengnâme-i Edebî-i Fârsî, Dânişnâme-i Edeb-i Fârsî: Istilâhât, Mevzûât ve Mezâmîn-i Edeb-i Fârsî* (2. bs, C. 2, ss. 1400-1410). Tahran: Sazman-ı Çap ve İntişarat-ı Vezaret-i Ferheng ve İrşad-ı İslami.
- KAZERONİ, Asiyeh (1394). “Menâbi’-i Ferheng-i Reşîdî”, *Vije-name-i Name-i Nigaristan (Ferheng-nüvisi)* Sayı: 10, s.s. 63-76.
- KAZERONİ, Asiyeh; RADMANESH, Ata-Mohammad (2016). “The Farhang-e Rashidi and its manuscripts”, *Ayine-i Miras* Cilt: 14, Sayı: 1, s.s. 267-288.
- KHALEGHİ-MOTLAGH, Djalal (1983). “Abû Hâfş Soğdî”. *Encyclopædia Iranica*. C. I/3, s. 294, <https://www.iranicaonline.org/articles/abu-hafs-sogdi-one-of-the-so-called-first-poets-in-new-persian> (E.T. 12.10.2024)
- KILIÇ, Hulusi (2001). “el-Kâmûsü’l-muhît”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, s.s. 287-288.
- LUCAS, Ann E (2019). *Music of Thousand Years: A New History of Persian Musical Traditions*, Oakland: University of California Press.
- MAULAWİ Zulfaqar Ali ve MAULAWİ Aziz Urrahman (Haz.) (1873). *The Farhang i Rashidi: A Persian Dictionary by Sayyid Abdurrashid of Tattah*. Calcutta: Baptist Press.
- MEDENÎ-İ TETEVÎ, Abdürreşîd (1337). *Ferheng-i Reşîdî*, (Haz. Muhammed Muhammedlu-yı Abbasi), Tahran: Kitabfuruşi-i Barani,.
- MEDENÎ-İ TETEVÎ, Abdürreşîd (1386). *Ferheng-i Reşîdî*. (Haz. Ekber Beharvend), Tahran: Sima-yı Daniş.
- MİR ANSARİ, Ali (1399). “Ebû Hafs Sugdî”. *Dâiretü’l-me’ârif-i Büzürğ-i İslâmî*, <https://www.cgie.org.ir/fa/article/226450> (E.T. 10.10.2024)
- PALA, İskender (1991). “Anka”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 3 s. 15.
- SADEGHİ, Ali Ashraf (1393). “Ferheng-i Reşîdî”, *Danışname-i Zeban ve Edeb-i Farsi*, (Ed. İsmail Saadet), Tahran: Ferhengistan-ı Zeban ve Edeb-i Farsi, C. 5, s.s. 51-54.
- SAFA, Zebihullah (1369). *Tarih-i Edebiyat der-İran*, Tahran: İntişarat-ı Firdevs, Cilt: 5/1, 5. Basım.
- SPLİETH, Ludwig (1846). *Grammaticae Persicae praecepta ac regulae quas lexico Persico*, Berlin: Halis.

- SÜRÜRİ-İ KÂŞÂNİ, Muhammed Kasım (1338). *Ferheng-i Mecma'u'l-Fürs*, (Haz. Muhammed Debirsiyaki). 3 Cilt. Tahran: Kitabfuruşi-i Ali Ekber İlmi.
- ŞENTÜRK, Ahmed Atilla (2016). *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, İstanbul: OSEDAM, Cilt: 1.
- T. EDITORS OF ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA. "Al-Khalil ibn Ahmad | Middle Eastern, Islamic Scholar, Linguist | Britannica", *Britannica*, 2024. <https://www.britannica.com/biography/al-Khalil-ibn-Ahmad#ref29356> (E.T. 12.10.2024).
- TOPUZOĞLU, Tevfik Rüştü (1997). "Halil b. Ahmed", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 13, s.s. 309-312.
- UZ, İsmail Kazım (2023). *Müzik Terimleri Sözlüğü*, (Haz. Mehmet Öncel), İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- YAKIT, İsmail (2022). *Türk-İslam Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- YILDIRIM, Nimet (2012). *Fars Edebiyatında Kaynakbilim*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 1. Basım.
- YILMAZ, Sueda; KÖSE, Sema (2024). "Klasik Türk Şiirinde Zühre", *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi* Sayı: 14, s.s. 128-144.